



## Introduction of the manuscript of the debate of Laile and Nahar by Madani Esfahani

 Ziba Esmaeili<sup>1</sup>

Submitted: 26 -10- 2023 Revised: 6 -9- 2023 Accepted: 3 -9- 2023 Published: 22 -9- 2024 pp.166-193

### Abstract

The debate "Al-Lail and Nahar" is written by Ali bin Fathullah Madani Isfahani, which was written in the form of a prose debate in the 9th century. Madani is one of the 9th century writers in Isfahan. The book "Al-Lail and Nahar Debate" is one of the most important works in the field of prose debates. Therefore, the author introduced the version due to the importance of the topic and its pioneering in the evolution of prose debate writing. The only manuscript of this valuable work is kept in Istanbul University Library Museum in Turkey. The collection of information in this article was done in a library method and it was written in a descriptive and analytical way. The current research examined this debate on three intellectual, literary and linguistic levels. Among the results obtained, some features are worth mentioning: the use of Masja's prose- extensive attention to the use of Persian poems, verses and hadiths - extensive use of arrays of similes, metaphors and irony - frequent replacement of sentence elements and descriptive sentences - as well as sajj' Repetition and puns, frequent Arabic sentences and combinations are prominent stylistic features of the work. Although Madani Esfahani wrote the debate of Lail and Nahar in accordance with the prose style of the Timurid era, but there are innovations in the author's linguistic behavior that make his individual style an indicator. However, in terms of the topic of the debate and its moral result, it does not have significant innovation compared to other debates.

**Keywords:** Debate, Madani Esfahani, Lail and Nahar, style of the Timuri period, manuscript.

### CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper

© Authors, Published by [Journal of Codicology and manuscript research](#). This is an open-access. paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0> )



<sup>1</sup>- Assistant Professor. Department of Persian Language and Literature. Faculty of Humanities. Shahid Rajaei Teacher Training University. Tehran. Iran. [esmaeili.ziba@sru.ac.ir](mailto:esmaeili.ziba@sru.ac.ir)



## References

- Azkaei, Parviz, "The Origin of Literary Debates (Ancient Iran and the Mesopotamia)," Researches in Mystical Literature, Year 1, Issue 1, pp. 10-1, Isfahan, 2007.
- Beyani, Mehdi, The Lives and Works of Calligraphers, Tehran: University of Tehran, 1967.
- Fotuhi, Mahmoud, Stylistics; Theories, Approaches, and Methods, Tehran: Sokhan, 2012.
- Gholamrezaei, Mohammad, Stylistics of Persian Prose from the 4th to the 13th Century, 2nd edition, Tehran: Samt, 2019.
- Hashem Pour Sabzihani, Tawfiq; Agh Su, Hosam al-Din, A Catalog of Persian Manuscripts at Istanbul University Library, Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies, 1995.
- Homayi, Jalal al-Din, History of Isfahan (Volume on Art and Artists), edited by Mahdokht Banu Homayi, Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies, 1996.
- Khanlari, Parviz, History of the Persian Language, 7th edition, Tehran: Farhang Nashre No, 2003.
- Khatibi, Hossein, The Art of Prose in Persian Literature, Tehran: Zavar, 1996.
- Kianmehr, Somayeh, Asadollahi, Khodabakhsh, Navakhti Moghadam, Amin, "Examining the Components of Psychological Operations Based on the Semiotics of Dual Contrasts in Saadi's Debate with the Claimant", Persian Literature Prose Studies, Year 23, Issue 47, pp. 189-171, Kerman, 1399.
- Mahdavi, Mosleh al-Din, Notables of Isfahan, research and editing by Nasrollahi, Gholamreza, Isfahan: Cultural and Recreational Organization of Isfahan Municipality, 2007.
- Moadani Isfahani, Ali ibn Fathullah (Manuscript), The Debate of Night and Day, Istanbul: Istanbul University Library in Turkey, No. 524.
- Mohammadi Badr, Narges, Mahdizadeh, Hashem, "A Reflection on the Evolution of Debate from the Asuric Tree to Ney Poetry", Literary Techniques, Year 8, Issue 2, pp. 190-179, Isfahan, 1395.
- Pourjavadi, Nasrollah, "Chess and Backgammon Debate (Composition of Hosam Sarraf Khwarezmi)", Academy Journal, Volume 6, Issue 4, pp. 29-16, Tehran, 1383.



Studies

Original Paper

Report and Review

- Pourjavadi, Nasrollah, *The Language of the Present in Mysticism*, Tehran: Hermes, 2006.
- Pournamdarian, Taghi, *In the Shadow of the Sun (Persian Poetry and Deconstruction in the Poetry of Molavi)*, Tehran: Sokhan, 2001.
- Saadi Shirazi, Mosleh al-Din, *Golestan*, edited and explained by Yousefi, Gholamhossein, 6th edition, Tehran: Kharazmi, 2002.
- Schools, Robert, *Introduction to Structuralism in Literature*, translated by Taheri, Farzaneh, Tehran: Markaz, 2004.
- Shamisa, Cyrus, *Stylistics of Prose*, 12th edition, Tehran: Mitra, 2008.
- Sharif Nasab, Maryam, "Verbal Communication in Ancient Persian Poetry (Question and Answer, Conversation, Debate, and Dialectics)", *Ancient Persian Literature Journal, Human Sciences and Cultural Studies Research Institute*, Year 2, Issue 2, pp. 88-71, Tehran, 1390.



## معرفی نسخه خطی مناظره لیل و نهار اثر معدانی اصفهانی

زبیا اسماعیلی<sup>۱</sup>

از صفحه ۱۶۶ تا صفحه ۱۹۳ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۳۰

### چکیده

مناظره «اللیل و النهار» نوشته علی بن فتح‌الله معدانی اصفهانی است که به صورت مناظره‌ای منثور در قرن نهم هجری نگاشته شده است. معدانی از نویسندگان و کاتبان قرن نهم هجری در اصفهان است. کتاب «مناظره اللیل و النهار» یکی از مهم‌ترین آثار در زمینه مناظره‌های منثور است. از این رو نگارنده به دلیل اهمیت موضوع و راهگشا بودن آن در سیر تحول مناظره نویسی منثور به معرفی نسخه پرداخت. تنها نسخه خطی این اثر ارزشمند در موزه کتابخانه دانشگاه استانبول در ترکیه نگهداری می‌شود. گردآوری اطلاعات در این مقاله به روش کتابخانه‌ای و نگارش آن به شیوه توصیفی تحلیلی انجام گرفته است. پژوهش حاضر این مناظره را در سه سطح فکری، ادبی و زبانی مورد بررسی قرار داد. از میان نتایج به دست آمده، چند ویژگی شایان یادآوری است: کاربرد نثر مسجع - توجه گسترده به کاربرد اشعار فارسی و آیات و احادیث - استفاده گسترده از آرایه‌های تشبیه، استعاره و کنایه - جابه‌جایی عناصر جمله و جمله‌های توصیفی به صورت مکرر - همچنین تکرار و جناس، جملات و ترکیب‌های عربی پرتکرار، از ویژگی‌های برجسته سبکی اثر است. اگرچه معدانی اصفهانی مناظره لیل و نهار را مطابق با سبک نثر عصر تیموری به نثر مسجع نگاشته است اما در رفتار زبانی مولف، نوآوری‌هایی وجود دارد که سبک فردی او را شاخص می‌سازد. با این حال، از حیث موضوع مناظره و نتیجه اخلاقی آن نوآوری قابل توجهی نسبت به سایر مناظره‌ها ندارد.

**کلمات کلیدی:** مناظره، معدانی اصفهانی، لیل و نهار، سبک دوره تیموری، نسخه خطی.

**Cite this article:** Esmaili, Ziba. (2024). Introduction of the manuscript of the debate of Laile and Nahar by Madani Esfahani. *Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR)*(In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-4, Issue-2 53-77. <https://doi.org/10.22034/crtc.2024.422420.1122>

۱ - استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی. تهران. ایران (نویسنده مسئول).  
esmaeili.ziba@sru.ac.ir



## ۱ - مقدمه

مناظره یکی از قدیمی‌ترین انواع ادبی محسوب می‌شود. این نوع ادبی یکی از دیرینه‌ترین میراث‌های ادبی ایران است که قدمت آن به تمدن قدیم بین‌النهرین و ایران پیش از اسلام می‌رسد. به دلیل قدمت نوع ادبی مناظره، شناسایی و معرفی هر چه بیش‌تر آن به عنوان میراث فرهنگی و تمدنی ایران اهمیت قابل ملاحظه‌ای دارد. شناخت بخش مهمی از این میراث فرهنگی در گرو احیاء نسخه‌های خطی است که نقش مهمی در شناسایی زوایای ناشناخته یا کمتر شناخته شده ادبیات ایفا می‌کنند.

مناظره لیل و نهار نوشته علی بن فتح‌الله المعدانی اصفهانی، مناظره ای است به نثر میان شب و روز که علیرغم اهمیت انکارناپذیرش، به دلیل قرار گرفتن تنها نسخه آن در کتابخانه دانشگاه استانبول در کشور ترکیه در شمار آثار ناشناخته باقی مانده است. از این رو معرفی این نسخه دست‌نویس، ضروری به نظر رسید. توفیق هاشم‌پور سبحانی و حسام‌الدین آق‌سو این نسخه را در کتاب فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه استانبول معرفی کرده‌اند. هدف از انجام این پژوهش معرفی نویسنده‌ای از قرن نهم هجری، مقارن با دوران تیموریان است. نویسنده‌ای که پیش از این به عنوان کاتب شناخته شده است.

با وجود تلاش‌های بسیار در زمینه تصحیح نسخه‌های خطی در سال‌های گذشته، آثار بسیاری از شاعران و نویسندگان برجسته مورد توجه مصححان واقع نشده است. از این رو بسیاری از شاعران و نویسندگان دوره‌های قبل هنوز به صورت ناشناخته باقی مانده‌اند. بررسی و انتشار این آثار، میراث فرهنگی و ادبی ما را معرفی خواهد کرد که به صورت دست‌نویس در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی دنیا باقی مانده است.

## ۱-۱ - پیشینه پژوهش

پیش از این در برخی آثار به صورتی مختصر به شرح حال مولف «مناظره لیل و نهار» علی بن فتح‌الله معدانی اصفهانی اشاره شده است:

مصلح‌الدین مهدوی (۱۳۸۶) در کتاب «اعلام اصفهان» او را به عنوان یکی از کاتبان گمنام قرن نهم هجری معرفی می‌نماید که کتاب شفاء ابوعلی سینا را به سال ۸۷۱ ق. به خط نستعلیق کتابت کرده است. همچنین کتاب «مناظره لیل و نهار» را از تألیفات او می‌داند (مهدوی، ۱۳۸۶، ج ۴، ۵۴۲).

جلال‌الدین همایی (۱۳۷۵) در کتاب «تاریخ اصفهان» او را از خوشنویسان نسخ و ثلث قرن نهم می‌داند که کتاب شفاء ابن سینا را کتابت کرده است (همایی، ۱۳۷۵: ۹۹).

مهدی بیانی (۱۳۴۶) در کتاب «احوال و آثار خوشنویسان» او را به عنوان کاتب گمنام قرن نهم معرفی می‌نماید که یک نسخه از شفاء ابوعلی سینا را به قلم کتابت متوسط نوشته است (بیانی، ۱۳۴۶، ج ۲، ۴۸۵).



در زمینه بررسی نوع ادبی مناظره پژوهش‌هایی در قالب مقاله انجام شده است:

اذکایی، پرویز (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «منشأ مناظره‌های ادبی (ایران باستان و میانرودان)»، به بررسی پیشینه و قدمت نوع ادبی مناظره می‌پردازد. به نظر او قدیمی‌ترین مناظره‌ها متعلق به تمدن قدیم بین‌النهرین یعنی سومری، اکدی و بابلی است که ایرانیان این نوع ادبی را با تأثیرپذیری از تمدن بین‌النهرین کسب کرده‌اند و قدیمی‌ترین مناظره بازمانده از زبان پهلوی «درخت آسوریک» است که بنابر نظر نویسنده مقاله متأثر از مناظره سومری گله و غله (گیاه و چارپا) است (اذکایی، ۱۳۸۶: ۶).

محمدی بدر و مهدی‌زاده (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «تأملی در تحول مناظره از درخت آسوریک تا اشعار نیمایی»، به بررسی کلی مناظره‌های موجود در ادب فارسی از گذشته تا امروز پرداخته‌اند و تحولات مربوط به فرم و محتوای این نوع ادبی را با توجه به دوره‌های مختلف ادبی بررسی کرده‌اند (محمدی بدر و مهدی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۷۹-۱۹۰).

شریف نسب، مریم (۱۳۹۰) در مقاله «ارتباط کلامی در شعر کهن پارسی (سوال و جواب، مکالمه، مناظره و دیالکتیک)» ارتباط کلامی را در شعر کهن پارسی بررسی کرده، این ارتباط کلامی را در چهار شکل عمده سوال و جواب، مناظره، مکالمه و دیالکتیک قرار داده است که در اغلب این آثار اگرچه در ظاهر گفت‌وگوهایی دوطرفه شکل می‌گیرد ولی در باطن تک‌گویی‌هایی هستند که به موازات همدیگر قرار گرفته‌اند (شریف نسب، ۱۳۹۰: ۸۸-۷۱).

با جستجو در پایگاه‌های اطلاعاتی و منابع کتابخانه‌ای مشخص گردید که تاکنون هیچ پژوهشی «مناظره لیل و نهار» اثر علی بن فتح‌الله‌المعدانی‌الاصفهانی را معرفی نکرده، هیچ تصحیحی از این اثر منتشر نشده است. بنابراین پژوهش در این زمینه بی‌سابقه است.

## ۲-۱- روش پژوهش

این پژوهش با روش تحلیل محتوای کیفی انجام گرفته است. داده‌های پژوهش با مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده است.

## ۲- شرح احوال علی بن فتح‌الله‌المعدانی‌الاصفهانی

علی بن فتح‌الله‌المعدانی انصاری اصفهانی معروف به «صابری» از کاتبان گمنام قرن نهم هجری است (ر.ک. مهدوی، ۱۳۸۶، ج ۴ / ۵۴۲). او از خوشنویسان نسخ و ثلث قرن نهم است. از نظر زمانی در دوره تیموریان زندگی



می‌کرد و با جامی شاعر و عارف بزرگ، میرعلی تبریزی، از هنرمندان نامدار حوزه نستعلیق و کمال الدین بهزاد از نقاشان معروف این عصر همدوره است.

از آثار خوشنویسی او کتابت «کتاب شفای ابوعلی سینا است که در جزو کتب مرحوم میرزا ابوالحسن جلوه به کتابخانه مجلس شورای ملی منتقل شده و از نفایس کتب محسوب می‌شود» (همایی، ۱۳۷۵: ۹۹). در خاتمه نسخه خطی کتاب شفاء ابن سینا که به قلم این کاتب نگاشته شده، یک صفحه الحاقی مذهب وجود دارد که در ترنج وسط آن این عبارت نوشته شده است: «تم کتاب الشفاء بعون الله تعالی و حسن توفیقه فی اوائل شهر شعبان سنه احدی و سبعین و ثمانمائه ۸۷۱ الهجریه علی ید العبد الضعیف الراجی الی رحمہ اللہ تعالی علی بن فتح اللہ المعدانی الاصفهانی المشتهر بالصابری احسن الله احواله و ختم بالخیر ماله و الحمد لله اولاً و آخراً». نسخه مذکور در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران به شماره ۱۳۵ نگهداری می‌شود. از همین ترقیمه مختصر می‌توان دانست که مشهور به صابری بوده و کتابت اثر را به سال ۸۷۱ هجری به اتمام رسانیده است. این نسخه به خط نستعلیق کتابت شده است و خط آن با کتاب «مناظره اللیل و النهار» همسان است. آرایش دو کتاب نیز شبیه به هم است. هر دو کتاب مجدول هستند و سرفصل‌ها در هر دو کتاب به آب طلا نوشته شده است. کتاب «مناظره اللیل و النهار» دارای یک سرلوحه مذهب و کتاب شفاء دارای ده سرلوحه ممتاز از لاجورد و طلا و شنجرف است. بنابراین می‌توان دانست که کتابت «مناظره اللیل و النهار» به دست خود نویسنده انجام گرفته است و کاتب هر دو اثر علی بن فتح اللہ المعدانی الاصفهانی است.

نویسنده در مقدمه «مناظره لیل و نهار» از کتاب دیگر خود با عنوان «روضه الطالبین» سخن به میان می‌آورد که در بیان مراتب طلب ارباب سلوک نوشته است (معدانی اصفهانی، ۵ پ).

کتاب «مناظره اللیل و النهار» اثر او به نثر است. مناظره‌ای میان شب و روز که به نتیجه‌گیری عرفانی می‌انجامد. در واقع این اثر را می‌توان ادامه مناظره‌های صوفیانه و عرفانی قرون پنجم و ششم دانست. نویسنده در مقدمه اثر از تخریب اصفهان توسط ترکمانان، مهاجرت اجباری خود از اصفهان و رسیدن به سرزمین روم سخن می‌راند و می‌گوید: «چون از ظلم پادشاهان عجم تنفر یافته بودم و آثار عدالت‌گستری و دین‌پروری پادشاه روم را مشاهده کردم همت خود را به نوشتن کتابی مصروف ساختم تا با تقدیم کتاب به آن جانب، بنده‌نوازی و ذره‌پروری این حاکم را پاسخ گویم» (همان، ۳ ر). به این ترتیب کتاب را به «محمود پاشا» تقدیم می‌کند. از این رو می‌توان دانست نویسنده از ایرانیانی است که به ترکیه مهاجرت کرده، سال‌هایی از عمر خود را در آن جا گذرانده است.



## ۲-۱- معرفی نسخه دست نویس مناظره لیل و نهار

### ۱-۱-۱- اطلاعات نسخه شناسی

نسخه دست نویس «مناظره لیل و نهار» تنها نسخه موجود این اثر است که به شماره ۵۲۴ در موزه کتابخانه دانشگاه استانبول در ترکیه نگهداری می‌شود. این نسخه ۵۶ برگ دارد. هر صفحه در ۱۱ سطر، به خط نستعلیق ممتاز نوشته شده است. اندازه صفحه کاغذ ۱۷۴ میلی‌متر در ۱۱۰ میلی‌متر و اندازه متن ۱۰۳ میلی‌متر در ۵۸ میلی‌متر است. در حاشیه نسخه کلمه آغازین صفحه بعد درج شده است که البته این حاشیه نویسی تنها در صفحات فرد انجام گرفته است. صفحات با جداول قرمز آرایش یافته است. سرلوحه تذهیب دارد. تقسیم‌بندی‌های درون داستان با عناوین مطلقاً مشخص گردیده است. جلد اثر تیماج قهوه‌ای لولدار فرسوده و کاغذ اثر، کاغذ زرد آهارزده آب رسیده کرم خورده است (ر.ک. هاشم پور سبحانی، ۱۳۷۴: ۲۴۱). این نسخه اصل و تنها نسخه موجود از این اثر است.

در پایان نسخه این جمله ذکر شده است: «هذه رساله مناظره اللیل و النهار وقع ترتیبه بحکم اقتضاء الوقت علی لسان الفقیر علی فتح الله المعدانی الاصفهانی غفرالله ذنوبهما» (معدانی، ۵۶ ر). جمله نشان می‌دهد که مولف کتاب، معدانی اصفهانی است. با توجه به این مطلب که نویسنده کاتب کتاب شفای ابوعلی سینا بوده و در پایان کتابت شفا، تاریخ ۸۷۱ هجری را ذکر کرده، می‌توان دانست که تألیف در زمان زندگی نویسنده یعنی قرن ۹ هجری انجام یافته است.

### ۲-۱-۲- رسم الخط مناظره لیل و نهار

در رسم الخط این اثر نمونه‌هایی از تبدیل حروف به یکدیگر مشاهده می‌شود که به نظر می‌رسد یا نشانه‌هایی از کهنگی زبانی است یا صورت زبانی خاص نویسنده است.

حرف «گ» در تمام کلمات به صورت «ک» نوشته شده است. کلمات «گُل، دیگر، دادگر، مجمره گردان، روزگار، گفت، گشته، پاره سنگی، همگی، جملگی، هرگاه، بگریست و...» به صورت «کُل، دیکر، دادکر، مجمره گردان، روزکار، کفت، گشته، پاره سنگی، همگی، جملگی، هرگاه، بگریست و...» ضبط شده است. حرف «چ» به صورت «ج» نوشته شده است. کلمات «چنین، هیچ، چیست و...» به صورت «جنین، هیچ، چیست و...» ضبط شده است. اما کلمه «چون» به دو شیوه تلفظ و نگارش شده است. یک بار به صورت «چون» و یک بار به صورت «جون» ضبط شده است. کلمه «چنان» نیز به همین صورت است. کلمه «چند»



با حرف «چ» ضبط شده است. کلمه «چنانچه» با کاربرد «چ-ج» به صورت همزمان به صورت «چنانچه» ضبط شده است.

حرف «پ» به صورت «ب» نوشته شده است. کلمه «پدید آورنده» به صورت «بدید آورنده» ضبط شده است. حرف «ذ» به صورت «د» نوشته شده است. کلمات «العیاذ بالله»، «بگذرم»، «ره گذار»، «گذشتن» و «گذشته» به صورت «العیاذ بالله»، «بکدرم»، «ره کدار»، «گذشتن» و «گذشته» ثبت شده است.

همچنین حرف «د» نیز به «ذ» تبدیل شده است: «پذیر بر پذیر» به جای «پدر بر پدر»، «کدورت» به جای «کدورت» و «آمده باشد» به جای «آمده باشد» ثبت شده است.

کلمه «قذورات» بدون تبدیل حرف «ذال» ثبت شده است.

بنای نویسندگان بر سرهم نویسی کلمات است. حرف اضافه «به» متصل به کلمات نوشته شده است: «بقید»، «بجنان»، «بهمکی»، «بموافقت»، «بدرجسته»، «بتقدیم»، «بانهزام»، «بجه نوع» و... نگارش شده است.

فعل اسنادی «است» نیز متصل به کلمه نوشته شده، در مواردی با کلمه ادغام شده، الف افتاده است: «شبابست»، «روزگارست»، «آیتیبست»، «مدتهاست» و... ضبط شده است. اما صفت تفضیلی با حرف «تر»

جدا نوشته شده است: «اولی تر». گاهی کلمات مرکب نیز جدا نوشته شده اند: «عالم تاب»

حرف «آ» در کلماتی که با کلمه دیگری همراه شده بدون مد نوشته شده است: «برآمد»، «درآمد»، «دران» و... اما کلماتی مثل «آمدند»، «آن»، «آخر» با مد ضبط شده است. افعالی که با «می» استمراری همراه

شده اند نیز با مد نگارش شده اند: «می آرند».

اما کلمه «آگه» بدون مد به صورت «اکه» ضبط شده است.

تای گرد آخر بعضی اسم‌ها و مصادر به صورت «ة» ضبط شده است: «بزینة»

همچنین «ه» ناملفوظ در برخی کلمات به اختیار نویسندگان ضبط نشده است: «آنک»

### ۳- ویژگی‌های سبکی اثر

مناظره لیل و نهار داستانی تمثیلی است در قالب مناظره که با هدف بیان اندیشه‌ای عرفانی نگاشته شده است. پس از قرن ششم به کارگیری داستان‌های تمثیلی در قالب مناظره برای بیان اندیشه‌های کلامی و عرفانی گسترش یافت. شیخ شهاب‌الدین سهروردی از این روش بهره گرفت تا اندیشه‌های فلسفی خود را در قالب سوال و جواب و مناظره بیان کند. نویسندگان و شعرای دیگر به پیروی از او برای بیان دیدگاه‌های عرفانی خود با بهره‌گیری از شیوه



مناظره داستان‌هایی نوشتند (پورجوادی، ۱۳۸۵: ۱۲۳). حکایت‌های عرفانی ساختاری تمثیلی دارند و شخصیت‌های داستانی آن با بهره‌گیری از سوال و جواب یا مناظره اندیشه‌های عمیق و متضاد با یکدیگر را ذکر می‌کنند. «در زندگی صوفی و زبان صوفی، گفت‌وگو، پرسش و پاسخ اهمیت بسیار دارد و شخصیت‌ها و جهان‌شناسی عارف حتی موقعیت زمانی و مکانی او و نقد و نگرش وی بیش‌تر در همین گفتگوها تجلی یافته است» (پورنامداریان، ۱۳۸۰: ۱۰۷). ساختار کلی مناظرات بر مبنای تقابل شکل می‌گیرد. تقابل زیربنای روایت مناظره را تشکیل می‌دهد. ارتباط و هم‌نشینی میان تقابل‌ها سبب ایجاد موقعیت جدلی شده، طرح روایت را گسترش می‌دهد (اسکولز، ۱۳۸۳: ۱۴۷). کاربرد تقابل‌ها در روساخت داستان باعث انتقال اهداف شاعر و نویسنده به نحو تأثیرگذار بر مخاطب در ژرف ساخت داستان می‌شود (کیانمهر، اسداللهی و نواختی، ۱۳۹۹: ۱۷۷). اگرچه تعداد مناظره‌های منثور پیش از این اثر بسیار محدود است اما از مناظره‌های منثور غیرمستقل، می‌توان به مناظره‌های مندرج در بحر الفواید (از نویسنده‌ای نامعلوم در نیمه دوم قرن ششم) و بخش‌هایی از مقامات حمیدی در قرن ششم (پورجوادی، ۱۳۸۵: ۴۵۹-۴۶۰) و «جدال سعدی با مدعی» در قرن هفتم (سعدی، ۱۳۸۱: ۱۶۲) اشاره کرد. پورجوادی نخستین مناظره مستقل منثور را «مناظره گل و مل» به قلم ابوسعید ترمذی می‌داند که در دوره سلجوقی و به سال ۵۸۵ ق نگاشته شده است (پورجوادی، ۱۳۸۵: ۴۶۰-۴۶۳). و مناظره شطرنج و نرد اثر حسام صراف خوارزمی که به نثر مسجع پدید آمده است (پورجوادی، ۱۳۸۳: ۲۲).

مناظرات منثور بعد از قرن ششم اغلب فنی و مصنوع هستند. در ساختار کلی این مناظرات، لغات، ترکیبات و اصطلاحات عربی و استشهاد به آیات قرآن و احادیث اسلامی مشاهده می‌شود. سجع و جناس، کاربرد ابیات فارسی و عربی، تکرار و ترادف و... ویژگی مشترک اغلب مناظرات منثور قرون ششم تا نهم است.

مناظره لیل و نهار معدانی از نظر سبکی ادامه کتب ادبی و عرفانی قرن هفتم و هشتم محسوب می‌شود و می‌توان سبک آن را شبیه نثر موزون مرسل آمیخته با نثر فنی قرن هفتم دانست که در این دوره نیز ادامه دارد. نثر کتاب روان و شیوا و خالی از غلط‌های متداول زمان است و در موارد بسیاری به سجع و ابیات شعری آمیخته شده است. نثری شبیه به نثر بهارستان جامی دارد که هر دو از شیوه سبکی گلستان سعدی پیروی کرده‌اند. آگاهی نویسنده در خصوص پیشینه ادبی و میراث فرهنگی، او را هم‌ردیف نویسنده هم‌عصرش عبدالرحمن جامی قرار می‌دهد.

### ۳-۱ - سطح فکری و محتوایی

مناظره لیل و نهار ساختاری داستانی و روایی دارد. نویسنده بعد از ذکر مقدمه‌ای درباره دلیل مهاجرت خود به سرزمین روم (ترکیه)، مدح پادشاه روم «محمود پاشا» و تقدیم کتاب به این پادشاه، به موضوع اصلی ورود می‌کند و در ساختار داستانی، حکایت را آغاز می‌نماید. حکایت با توصیف زمان و مکان آغاز می‌شود که نشانه حضور راوی است. راوی همان نویسنده اثر است که با توصیف زمان و مکان داستان، حضور خود را اعلام می‌نماید. «قوت مفکره



را در خیال نقش‌بندی صورت‌مناظره روز و شب گماشته بودم متوجه آنکه از عالم غیب چه معنی لایح شود. در این اندیشه... چنان مشاهده افتاد که در وقتی که سلطان روز به خلافت آفتاب بر مستقر ایالت قرار یافت...» (معدانی، ۷ ر). نویسنده با ذکر چنین مقدمه‌ای موقعیت نمایش را در آغاز مناظره مشخص می‌سازد. سپس به معرفی شخصیت‌های داستان خود می‌پردازد. به این ترتیب دو عنصر «شب و روز» را رویاروی هم قرار داده، مباحثه‌ای نمایشی میان این دو شخصیت ایجاد می‌کند. در بدنه این مناظره گفتگوهای میان دو عنصر شب و روز شکل می‌گیرد که نویسنده در نوبت‌های متعددی به هر کدام از آن‌ها فرصت ابراز عقیده می‌دهد. طرفین مناظره پس از تفاخر به برتری‌ها با میانجی‌گری نسیم سحری به درگاه حضرت محبوب روی آورده، با داوری حضرت محبوب، مصالحه می‌کنند. راوی داستان پس از گفتگوی شخصیت‌ها به انتقال پیام خود می‌پردازد و از داستان نتیجه‌گیری عرفانی ارائه می‌کند. در نتیجه‌گیری عرفانی روز را نماد روحانیت و شب را نماد نفسانیات می‌داند. روحانیت متوجه جانب ملکوت است و نفسانیات به ظلمت هواهای نفسانی روی می‌آورد. برای قطع مراحل سلوک، باید به نفس ریاضت داد تا مطیع شود و اگر مجادله کند عشق او را به بوتۀ سوز و گداز می‌برد. فرد باید بعد از صدق نیت و ثبات قدم، از خلق عزلت ساخته، به حق رجوع کند. باید با تفکر، مراتب خوف، رجا، قرب، صبر، شکر، تسلیم و رضا را در مسیر سلوک طی کند و عوامل تفرقه را که حب دنیا، حقد، حسد، غضب، غرور، تکبر، عجب، خدعه و تعصب است از خانه دل پاک سازد تا مستعد قبول عشق شود. هر دلی که مستعد عشق شود درد و حزن در آن فرود آید. عشق دل را از رذایل اخلاقی پاک ساخته، به اخلاق نیکو‌ترین می‌کند. سپس وحدت حقیقی به تمامی سلطنت خود را ظاهر می‌نماید.

### ۱-۱-۳- استشهاد به شعر

آمیختگی کلام با شعر، شاخصه سبکی معدانی است به گونه‌ای که از اغلب شاعران بیتی یا مصراع‌ی را در کلام خود ذکر کرده است. نویسنده در تبیین سخنان خود از اشعار سایر شاعران بسیار استفاده کرده است. ۱۰۶ مورد (۶۷ درصد) تک بیت یا تک مصراع یا اشعار چندبیتی در متن گنجانیده شده است. نثر سراسر کتاب آمیخته به شعر و توزیع آن در متن یکسان است. این بیت‌ها اغلب از شاهنامه فردوسی، نظامی گنجوی، مسعود سعد سلمان، مولانا جلال‌الدین بلخی، عطار، حافظ، سلمان ساوجی، ابوسعید ابوالخیر، عبید زاکانی، شیخ محمود شبستری و... است. گاهی نام سراینده شعر را بیان می‌کند چون سنایی و سیدحسینی ولی گاهی به سراینده شعر اشاره نمی‌کند. بهره‌گیری نویسنده از اشعار شاعران به صورت متنوع و گسترده، نشان‌دهنده میزان اشراف او به متون ادبی است. تنها یک بار شعری از خود در میانه متن ذکر کرده (معدانی، ۳۶ ر) که معلوم می‌کند نویسنده قریحه و قدرت شاعری نیز داشته است. حدود سه بار نیز از ابیات عربی به عنوان نمونه بهره گرفته است (همان، ۴۳ پ، ۴۵ ر، ۵۲ ر). از متون منشور شاهد مثال چندانی نیاورده، تنها یکبار از اوصاف‌الاشراف خواجه نصیرالدین حکایتی نقل می‌کند: «خواجه نصیرالدین در اوصاف‌الاشراف آورده که...» (همان، ۴۳ ر).



این درهم آمیختگی شعر و نثر بعد از قرن پنجم و ششم، در نثر فارسی آغاز شد و آثار قابل توجهی چون گلستان سعدی با همین شیوه به رشته تحریر درآمد.

### ۳-۱-۲- کاربرد آیات، احادیث و مأثورات:

کاربرد آیات و احادیث، به تقلید از نثر عربی از اوایل قرن ششم در نثرهای فنی رواج یافت. نویسندگان در کاربرد آیات و احادیث گاه به تکلف می‌گراییدند. کاربرد آیات و احادیث از دیگر ویژگی‌های سبکی معدانی است که نشان‌دهنده تسلط او به زبان عربی است. کاربرد آیات و احادیث در قسمت مقدمه کتاب و میانه آن که مناظره شب و روز را در بر می‌گیرد، محدود و اندک است اما در قسمت پایانی کتاب که برداشت عرفانی نویسنده از متن مناظره است، اشاره به آیات و احادیث افزایش می‌یابد. به نظر می‌رسد استفاده از آیات و احادیث علاوه بر اعتقادات دینی نویسنده، برای تقویت و تحکیم گفتمان عرفانی حاکم بر متن، به کار رفته است. گفتمان مذهبی حاکم بر متن، متأثر از گفتمان عرفانی-اسلامی مسلط زمانه است که در این اثر نیز بازتاب یافته است. استفاده از آیات و احادیث از نظر ساختاری به صورت‌های زیر دیده می‌شود:

ذکر آیه یا حدیث به صورت کامل: القصة به طول‌ها شب اگر در تقریر سوال خود تقدیر شب قدر می‌فرمود که لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ (معدانی، ۳۳ پ)

ذکر بخشی از یک آیه یا حدیث: از طرفی به آتشِ اِنِّي اَنَا اللهُ موانست موسی بینی (معدانی، ۲۹ پ)

به صورت ترکیب اضافی که آیه یا حدیث در جایگاه مشبه یا مشبه‌به است: چون کمند شوقِ اِلَيْهِ اَدْعُوْا اِلَيْهِ مَابِ (همان، ۵۵ ر) در گردن جانم محکم شد.

به صورت ترکیب اضافی بدون تشبیه: بعد از استماع آن استغاثت به حکم المومنٍ مصلحٍ لاحوالِ المومن ملتفت احوال و مستمع محاکا و جدال ایشان گشت (همان، ۳۷ ر)

در جایگاه توضیحی بر سخنان نویسنده: اگر خلق خود را به خلق حسن و نور معرفت خالق مزین کردی لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِيْ اَحْسَنِ تَقْوِيْمٍ و اگر به متابعت نفس و ظلمت هواهای او بازماندی تُرْ رَدَدْنُهُ اَسْفَلَ سَفِيْلِيْنَ (همان، ۴۴ پ)

قریب ۲۳ مورد آیه و ۹ حدیث (احادیث نبوی و قدسی) در تمام اثر ذکر شده که به نوعی آشنایی مولف با قرآن، حدیث و معارف اسلامی را آشکار می‌نماید. ترجمه آیات و احادیث را به همراه متن عربی ذکر نمی‌کند. آیات و احادیث را با عنوان «آیه» و «ح» مشخص می‌سازد ولی در همه موارد این‌گونه عمل نمی‌کند. در مواقعی نیز تنها قسمتی از آیه یا حدیث را به کار می‌برد. حدود ۱۷ مورد اقوال (مأثورات) عربی در متن ذکر شده است که نقل

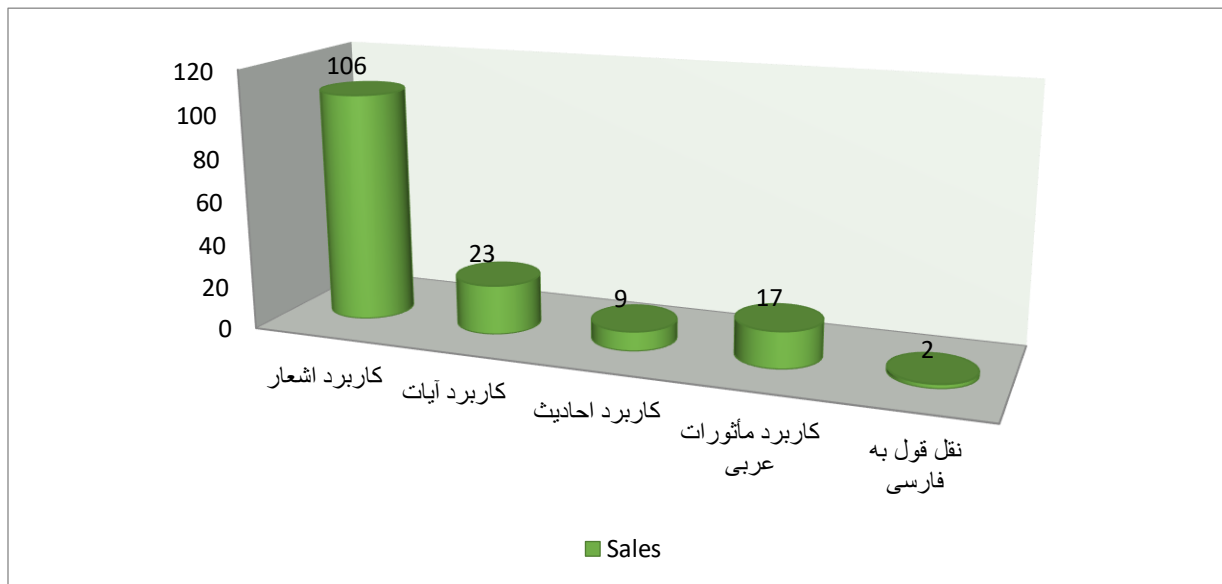


قول‌هایی از بزرگانی چون امام علی (ع)، امام شافعی، افلاطون و ... است. و ۲ مورد نقل قول از خواجه نصیرالدین طوسی (نسخه، ۴۲ ر) و شبلی (نسخه، ۵۴ ر) ذکر شده است.

### جدول فراوانی مولفه‌های سطح فکری

سطح فکری	استشهاد به شعر	آیات	حدیث	اقوال و مأثورات عربی	اقوال فارسی
تعداد	۱۰۶	۲۳	۹	۱۷	۲
درصد	۶۷%	۱۵%	۶%	۱۱%	۱%

### نمودار



### فراوانی مولفه‌های سطح فکری

### ۳-۲- سطح ادبی

مناظره لیل و نهار مناظره‌ای با زبان ادبی است. از این رو آرایه‌های ادبی مختلفی در کلام به کار رفته است ولی کاربرد آرایه‌ها افراطی نیست و باعث تکلف و ملال نمی‌شود. آرایه‌های تشبیه، استعاره و کنایه در کلام معدنی پرکاربرد است.



## ۱-۲-۳- تشبیه

کاربرد آرایه تشبیه در این اثر پرکاربرد است. در کاربرد تشبیه اغلب از مشبه‌به‌های محسوس بهره می‌گیرد. به خصوص هنگام توصیف از تشبیه با مشبه‌به‌های محسوس بیشتر استفاده می‌کند. در بکارگیری این مشبه‌به‌ها نوآوری چندانی مشاهده نمی‌شود و بیشتر صورت دیگری از تشبیه‌های متداول در ادب فارسی است. طرفین تشبیه‌ها حسی-حسی، حسی-عقلی و عقلی-عقلی است. در کنار این تشبیه‌ها، تشبیهات بلیغ اغلب حسی-عقلی هستند که بر حسب وجه شباهتی در ترکیب با یکدیگر قرار گرفته‌اند. در مجموع ۱۰۲ مورد تشبیه در اثر به کار رفته است که انواع مختلف تشبیه را دربرمی‌گیرد.

روز چون این سخنان بشنید چون صبح صادق بخندید و چون آفتاب تیغ زبان برکشید و مرکب فصاحت را در میدان بلاغت به جولان درآورد و گفت ای شب ساعتی عنان دعوی کشیده دار و پنبه غفلت از گوش هوش بردار و در بیان بدایع معانی من نگر تا چو آب جوابی بشنوی (معدانی، ۳۰ ر).

نویسنده در این تشبیه‌ها مشبه‌به‌هایی را بر حسب مشابهت از روی محور جانشینی انتخاب و در محور همنشینی ترکیب کرده است. حسی بودن طرفین اغلب تشبیه‌ها سبب نزدیکی مدلول و مصداق شده است.

گاهی نیز مشبه‌به‌ها را از امور نامحسوس انتخاب می‌کند. حسی-عقلی بودن طرفین این تشبیه‌ها سبب دوری مدلول و مصداق می‌شود.

عالم را از ظلم خویش چون دل منافقان سیاه و تاریک می‌سازند (همان، ۸ ر).

در موارد محدودی در انتخاب مشبه‌به نوآوری دارد. تشبیه بلیغ «قصیده آفرینش» و تشبیه «دوستان» به «شاه بیت قصیده آفرینش» قطب استعاری کلام و محور جانشینی را تقویت کرده است.

دیدار دوستان که شاه بیت قصیده آفرینش ایشانند (همان، ۵۵ ر).

هنگام بهره‌گیری از تشبیه تفضیلی نیز اگرچه از مشبه‌به‌های متداول بهره می‌گیرد اما با ایجاد شگردهایی در انتخاب و ترکیب زیبایی‌آفرینی می‌کند.

کان در میزان همتش پاره سنگی است کم عیار (همان، ۴ پ).

در این تشبیه «کان» و «همت ممدوح» طرفین تشبیه هستند. این تشبیه در ساختار تشبیهات ادب فارسی فاقد نوآوری شناخته می‌شود اما نویسنده با افزودن تشبیه بلیغ «میزان همت» در میانه کلام و ایجاد مراعات‌النظیر میان



کلمات «کان»، «میزان»، «سنگ»، «عیار» به کاربرد موازی انتخاب در محور جانشینی و ترکیب در محور همنشینی رو می‌آورد و همین امر، تشبیهی تکراری را از حالتی ملال‌آور خارج می‌سازد.

### ۲-۲-۳- استعاره

معدانی زمانی بیان استعاری به کار می‌برد که عملکرد در محور جانشینی را تقویت کند. به طور کلی ۲۶ مورد استعاره در کل اثر به کار رفته است. بن‌مایه استعارات بیش‌تر طبیعت و عناصر مربوط به آن هستند، به همین سبب استعاره مکنیه نسبت به استعاره مصرحه بسامد بالاتری دارد.

تا آفتاب عالم‌تاب از جیب افق ید بیضا آشکارا کرد (معدانی، ۷ پ).

در جمله به کار رفته «جیب افق» قطب استعاری کلام را تقویت کرده است. در کنار این عملکرد انتخاب کلمات «آفتاب» و «عالم‌تاب» از یک حوزه معنایی که از نظر آوایی نیز جناس می‌سازند و انتخاب عبارت «ید بیضا» به عنوان جانشین «نور» در محورهای جانشینی و همنشینی سبب افزایش تأثیرگذاری کلام می‌شود.

در مواردی قطب استعاری کلام را با جاندارانگاری و حسن تعلیل همراه می‌کند و توصیف را بهتر و تأثیرگذارتر ارائه می‌نماید.

چون از محرمان آن حرم بود نرم نرم دامن پرده را برداشت و به نازکی در اندرون بارگاه آمد (همان، ۱۸ ر).

«دامن پرده» در قطب استعاری بر حسب مجاورت با کلمات «نرم نرم»، «نازکی»، «محرّم» و «حرم» مراعات‌النظیر ساخته و کلمات «محرّم» و «حرم» در محور همنشینی جناس می‌سازند. از طرفی تعلیل به کار رفته تأثیرگذاری و زیبایی‌آفرینی کلام را افزایش داده است.

آب زلال از شوق روانی طبع لطیفش سنگ بر سینه‌زنان رو به بیابان نهاده (همان، ۴ پ).

ابر تا کف درپاشش دیده از حیا غرق عرق خجالت گشته (همان، ۴ پ).

به کلی از ظلمت فرعون شب خلاصی داد (همان، ۷ پ).

### ۳-۲-۳- کنایه

کنایه در این اثر با بسامد بالایی به کار رفته است. اغلب کنایه‌های به کار رفته در این اثر از نوع ایما و کنایه‌های



متداول در ادبیات فارسی هستند، لکن این کنایات به گونه‌ای انتخاب شده‌اند که در ترکیب بر روی محور همنشینی درک بهتری از کلام به وجود می‌آورد. فراوانی کاربرد کنایه در اثر ۱۳ مورد است.

اگر مرد میدان انصاف باشی درین عرصه پیش من اسب و رخ بنهی (همان، ۳۰ ر).

در جمله فوق عبارت کنایی «اسب و رخ نهادن» بر روی محور همنشینی با کلمات «میدان» و «عرصه» آرایه استخدام به وجود می‌آورد.

مگر به پای مردی نسیم سحر دستی درین کار توان زد (همان، ۳۴ پ).

عبارت کنایی «دستی در کار زدن» بر روی محور همنشینی با کلمه «پای مردی» مراعات‌النظیر و کلمات «دست» و «پا» تضاد ساخته‌اند که به هماهنگی کلام افزوده است.

پای از گلیم خویش زیاده می‌کشی (همان، ۲۷ پ).

شب ازین سخنان سودا بر سرش آمد (همان، ۳۱ پ).

#### ۴-۲-۳- تمثیل و ضرب‌المثل

معدانی برای تبیین بیش‌تر مطلب از تمثیل استفاده کرده است. برای تبیین مسأله ریاضت دادن به نفس، حکایتی از اوصاف‌الاشراف خواجه نصیرالدین طوسی ذکر کرده است: «خواجه نصیرالدین طوسی در اوصاف‌الاشراف آورده که یکی از ارباب ریاضت سی سال کله گوسفند پخته و پالوده فروخت چنانچه در این مدت از هیچ کدام چاشنی نگرفت ازو سبب این پرسیدند گفت نفس من روزی آرزوی این دو طعام کرد از آن وقت باز به مباشرت این دو طعام و عدم وصول به آن او را ریاضت می‌دهم» (معدانی، ۴۳ ر).

معدانی تنها ۲ بار به این شیوه به توضیح مطلب پرداخته است. بیش‌تر توجه او به ضرب‌المثل است. هنگامی که به شرح و توصیف مطلب می‌پردازد به جمله‌های عربی از نوع مثل بیش‌تر توجه دارد. معدانی ۹ مورد ضرب‌المثل در اثر به کار گرفته است.

فاما چون در آن مملکت به حکم الناس علی دین ملوکهم عادت کریمه خدام آستانه رفیعه آن ملک دادگر و شه‌ریار دین پرور علی‌الدوام درویش‌نوازی و غریب‌پروری بوده (معدانی، ۲ پ).

ای نسیم این مقاصدی که تقریر کرده شد به نوعی که از حسن تدبیر تو سزد ادا نمایی ع تو را خود نیاموخت باید



خرد چنان که گفته‌اند ارسل حکیمان و لاتوصه (همان، ۱۶ ر).

این اظهر من الشمس است (همان، ۲۳ پ).

بر نادر حکم نتوان کرد که النادر کالمعدوم (همان، ۲۷ پ).

### ۵-۲-۳- تلمیح

بیش‌ترین کاربرد تلمیح در این اثر، در ذکر داستان پیامبران همراه با آیات و احادیث مشاهده می‌شود که به منظور تفسیر و توضیح مطلب به کار رفته است. کاربرد تلمیح از این نظر تازگی دارد و ویژگی سبکی نویسنده در به کارگیری تلمیح است. به طور کلی تلمیح در اثر پرکاربرد نیست و حدود ۵ بار با این آرایه مواجه می‌شویم.

اگر چنانچه راحت و سکون در اوقات تو مطلوب بودی و آن در شمار خصایل محمود آمدی حضرت خواجه کاینات علیه افضل الصلوات به فرموده یا ایها المزملم قم اللیل مأمور نشدی (معدانی، ۳۱ پ).

معنی انا زینا السماء الدنيا به زینة الكواكب که شنیده‌ای به چشم سر مشاهده کنی. از طرفی با آتش ائی انا الله موانست موسی بینی و از جانبی دیگر از دل آگاه فخر رسل زمزمة ابیت عند ربی شنوی (همان، ۲۹ پ).

چنانچه داود نبی علی نبینا و علیه افضل الصلوات و اکمل التحیات در وقتی از اوقات که از هواجس نفسانی انخلاع یافته بود و حالت مشاهده روحانی دست داده از حضرت عزت جل و علا سوال کرد ای رب لماذا خلقت الخلق فنودی من وراء سرادقات العزه کنت کنزاً مخفياً فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف (همان، ۴۴ پ).

تلمیح به داستان پیامبران بدون اشاره قرآنی و حدیثی نیز مشاهده می‌شود که در کاربرد تلمیح به این روش خلاقیتی مشاهده نمی‌شود.

در بنی اسرائیل از جهت عدم باران قحطی عظیم واقع شده بود و خلق از شدت آن به فغان آمده موسی کلیم علی نبینا و علیه افضل الصلوات و اشرف التسلیم چند بار از جهت استسقا دعا کرد و تیر دعایش بر هدف اجابت نیامد عاجز شد (همان، ۲۵ ر).

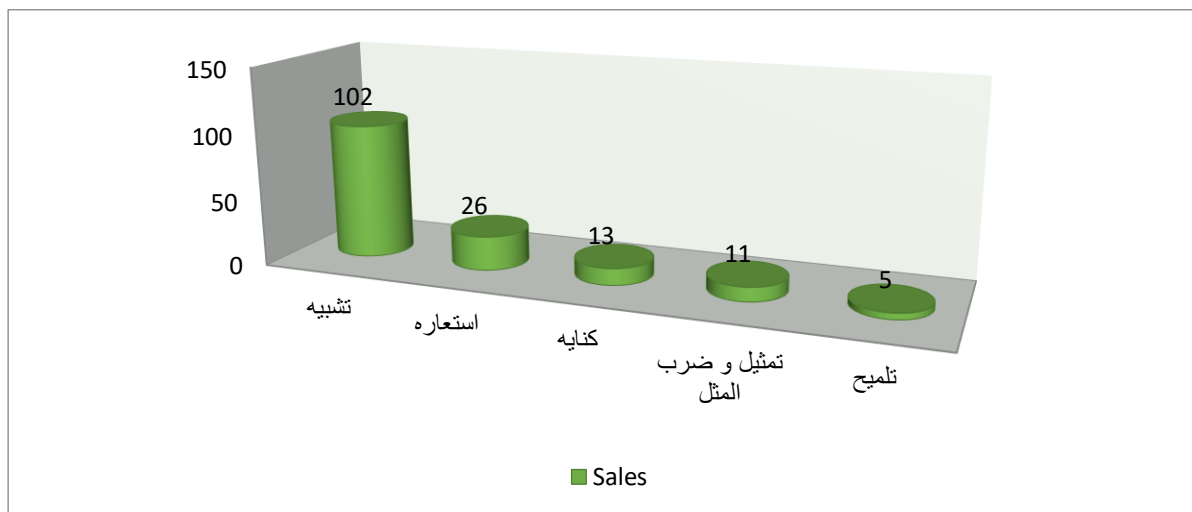
ابراهیم را از آن که پدرش آزرست چه باکست (همان، ۳۰ پ).



## جدول فراوانی مولفه‌های سطح ادبی

سطح ادبی	تشبیه	استعاره	کنایه	تمثیل	تلمیح
تعداد	۱۰۲	۲۶	۱۳	۱۱	۵
درصد	۶۵%	۱۷%	۸%	۷%	۳%

## نمودار فراوانی مولفه‌های سطح ادبی



## ۳-۳- سطح زبانی

در علم سبک‌شناسی سطح زبانی به سه سطح آوایی، لغوی و نحوی تقسیم می‌شود.

## ۱-۳-۳- سطح آوایی:

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های آثار منشور پس از قرن هفتم، توجه نویسندگان به زیبایی آفرینی از طریق تناسب‌های لفظی و موسیقی کلمات است. «در سیر تکامل نثر فارسی از نثر ساده مرسل به نثر فنی و مصنوع، نثر بیشتر حالت شاعرانه به خود گرفته و عناصر شعری بیشتری را در خود جای می‌دهد» (خطیبی، ۱۳۷۵: ۴۴). یکی از روش‌های افزایش موسیقی کلام و تناسب‌های لفظی توجه به هم‌آوایی‌های زبانی است که نثر را به سمت موزون بودن سوق می‌دهد. مناظره لیل و نهار زبانی آهنگین و نثری شاعرانه دارد استفاده از ظرفیت‌های زبانی برای ایجاد هماهنگی موسیقایی در کلام و بافت جمله نمایانگر قدرت نویسنده در به کارگیری زبان هنری است. نویسنده برای



هماهنگ‌سازی آواها از موسیقی درونی بهره می‌گیرد که صنایع بدیع لفظی را شامل می‌شود. مناظره لیل و نهار در کاربرد موسیقی درونی شاخصه سبکی آشکاری دارد. نثر این اثر مسجع است و زبانی آهنگین و ادبی دارد. در موسیقی درونی این اثر سجع، جناس و تکرار دارای بسامد بالایی است.

### ۳-۱-۱-۳-۱ - سجع:

یکی از مهم‌ترین رویکردهای نویسندگان در پردازش نثر شاعرانه، به کارگیری سجع و ایجاد هماهنگی آوایی از این طریق است. سجع‌پردازی این امکان را فراهم می‌کند تا نویسندگان متن‌هایی آهنگین و موثر پدید آورند تا به واسطه برجستگی ظاهری و جلب توجه خوانندگان، تأثیرگذار نیز باشند و کلام خود را با صورت هنری زبان ارائه کنند. معدانی از ظرفیت‌های شگفت سجع در کلام به بهترین شیوه بهره گرفته است. به این ترتیب با به کارگیری هماهنگی آوایی، روایت داستانی خود را از حالت خبری خارج کرده، لحنی ادبی به آن بخشیده است. معدانی با آمیختن شعر با نثر این هماهنگی آوایی را به کمال رسانده، نوعی تشخیص سبکی به وجود آورده و باعث زیبایی و آراستگی کلام شده است. مناظره لیل و نهار به واسطه این خصیصه، یکنواخت و کسل‌کننده نیست و خواندن آن بسیار لذت بخش است. علاوه بر این ویژگی‌ها معدانی با همراه کردن انواع جناس یا مراعات‌النظیر، هماهنگی آوایی کلام را افزایش می‌دهد تا از ظرفیت‌های موسیقایی کلام در بالاترین سطح برخوردار شود. فراوانی کاربرد سجع در اثر بسیار است. ۱۷۵ مورد سجع در این اثر به کار رفته است که این میزان توجه، نشان‌دهنده اهمیت این آرایه در نظر نویسنده است.

تا بر روی روزگار زیبایی باشد زینده و نقشی باشد فرینده و مستلزم ذکر خیری باشد از هر بیننده (معدانی، ۵ ر).

سجع میان واژه‌های «زینده»، «فرینده»، «بیننده»؛ جناس میان «زیب» و «زینده»؛ مراعات‌النظیر میان واژه‌های «روی»، «زیب»، «زینده»، «نقش»، «فرینده» و «بیننده» بر حسب مجاورت بر روی محور هم‌نشینی عمل کرده‌اند.

لاجرم جوهر ذاتش برخلاف زمانه آیتی است در شأن هنرپروری و ضمیر منیرش بر قانون استعداد میزانی است در باب معانی گستری (همان، ۴ پ).

گاهی اما توجه به سجع برای ایجاد هماهنگی آوایی در ترکیب‌های دو جمله پیاپی است که هدف آن ایجاد توازن موسیقایی بیشتر در متن است.

روایتی از طره ماه‌رویان و تاب جعد زنجیرمویان در میان آمد (همان، ۱۸ ر).

سجع در میان واژه‌های «ماه‌رویان» و «زنجیرمویان» در کنار ایجاد صنعت مراعات‌النظیر با واژه‌های «طره» و



«جعد» نمایانگر عملکرد ترکیب بر روی محور همنشینی شده، توازن را در متن افزایش داده است.

در حضور علما عالی مقدار و ممیزان صاحب اختیار (همان، ۱۵ پ).

### تکرار ۳-۱-۲-۳

تکرار فعل یکی از ویژگی‌های سبکی این اثر است. به نظر می‌رسد تکرار فعل تحت تأثیر سبک عمومی زمان مولف است. بسامد تکرار فعل در این اثر زیاد نیست اما تکرار ترکیبات (واژه‌های دوتایی) بسامد بالاتری دارد. به نظر می‌رسد رعایت تناسب لفظی و معنایی میان کلمات به منظور افزایش موسیقی کلام و استفاده از ظرفیت‌های کلمات برای ایجاد هماهنگی آوایی بیش‌تر در درون متن است. با این حال تنها ۷ مورد تکرار در کل اثر مشاهده می‌شود.

مدتها در خدمت جوکیان هند به سر برده بود حکیم مزاج و دانا بود (همان، ۲۴ ر).

### تکرار ترکیبات (واژه‌های دوتایی):

نسیم سحری را از آن حال آگهی دادند خرامان خرامان به استقبال بیرون آمد (همان، ۱۴ ر).

چون از محرمان آن حرم بود نرم نرم دامن پرده را برداشت (همان، ۱۸ ر).

فاما از دور سیه سیهی می‌کردند (همان، ۱۲ ر).

از غایت تعجیل خیل مواکب کواکب از شدت راه جوق جوق ریزان شدند (همان، ۱۰ ر).

### جناس ۳-۱-۳-۳

معدانی در ایجاد موسیقی کلام بیش‌تر به سجع توجه دارد. با این وجود از نقش جناس‌ها در ایجاد هماهنگی آوایی در میان کلمات غافل نیست اما در کاربرد آن افراط نمی‌کند. معدانی در کاربرد جناس اغلب تلاش کرده کلمات جناس را نزدیک به هم قرار دهد تا موسیقی کلام افزایش یابد و این ویژگی سبکی نویسنده است. جناس نیز با ۳۹ مورد تکرار در اثر از آرایه‌های مورد توجه نویسنده محسوب می‌شود.

غرق غرق (معدانی، ۴ پ) / به خدمت آستان دولت آشیان (معدانی، ۳ پ)

سعادت اکتساب عدالت انتساب (همان، ۳ پ)

مواکب کواکب (همان، ۱۰ ر)

بدین گرده سمید و جامه سفید بر من تفاخر کنی (همان، ۳۱ پ).



## ۲-۳-۲- سطح لغوی:

از منظر سبک‌شناسی گزینش واژگان در بافت کلام اهمیت ویژه‌ای دارد. «بخش عمده‌ای از سرشت یک سبک را نوع گزینش واژه‌ها می‌سازد» (فتوحی، ۱۳۹۱: ۲۴۹) انتخاب نویسنده از دایره گسترده واژگان یک زبان، قرار دادن این کلمات در بافت کلام و نوع ترکیبات به کار رفته در متن از میان ترکیبات متنوع و گوناگون زبان، سبک نوشتاری نویسنده را تعیین می‌کنند. معدانی در سطح لغوی از واژه‌های متداول زمان خود استفاده کرده است. در انتخاب واژه‌ها به زبان عربی گرایش دارد. کاربرد گسترده کلمات و عبارات‌های عربی نشان‌دهنده توجه بسیار او به زبان عربی است. حال آن‌که در این دوره توجه نویسندگان به زبان عربی کمتر شده، کاربرد واژه‌های ترکی افزایش یافته است.

## ۱-۲-۳-۳- جملات عربی:

جمله‌های عربی کاربرد گسترده‌ای در اثر دارد به خصوص جملات دعایی به عربی، بسیار به کار رفته است. معدانی ۲۲ جمله عربی در مناظره لیل و نهار به کار برده است و این تعداد بدون احتساب آیات، احادیث و مأثورات عربی است. بنابراین کاربرد جملات عربی در اثر بسامد بالایی دارد.

اللهم ابد کمال سلطنته و معدلته نصره للدين و تربيته لاهل اليقين و عوناً للضعفاء و المساكين (همان، ۲ ر).

نظام الملك و الدوله والدين محمود پاشا اللهم خلد سببا لرفاهيته الخلاق في هذه المرتبه العليا و اجعله من الفائزين في كل مقاصد الى الغايه القصوى (همان، ۵ ر).

فاما برای مجلس سامی حضرت مخدومی لازال قدره العالی (همان، ۵ پ).

موسی کلیم علیه شرایف التسلیم (همان، ۲۶ ر).

## ۲-۲-۳- ترکیب‌های عربی:

ترکیب‌های عربی از نمونه‌های پرکاربرد در این اثر است. به کرات در میانه جمله‌ها با ترکیب‌های عربی مواجه می‌شویم. اگرچه در این دوره ترکیب‌های عربی راه یافته به نثر فارسی فراوان است. (غلامرضایی، ۱۳۹۸: ۲۹۱) و مولف در کاربرد ترکیب‌های عربی متأثر از سبک عمومی نویسندگی دوران خود است اما وجود ترکیب‌های عربی در بسامد بالا، توجه نویسنده به زبان عربی را آشکارتر می‌سازد. ۲۲ مورد ترکیب به زبان عربی در اثر به کار رفته است.

علی التفصیل (معدانی، ۹ ر- ۱۵ ر) / علی التحقیق (همان، ۹ پ) / بقدرالوسع (همان، ۱۴ پ) / الحمدلله

(همان، ۱۵ ر) / فی الجملة (همان، ۱۶ پ) / فاما (همان، ۱۰ پ- ۱۶ پ- ۱۸ پ) / سمعاً و طاعة (همان، ۱۰ ر)

**۳-۲-۳-۳- کلمات عربی:**

نویسنده در به کار گرفتن کلمات عربی خود را محدود نمی‌کند. از این رو نوعی تمایل در به کارگیری کلمات عربی در اثر مشاهده می‌شود. «در این دوران بر میزان کاربرد واژه‌های عربی و واژه‌های تنوین دار افزوده شده است» (غلامرضایی، ۱۳۹۸: ۲۹۱). از این رو به کارگیری کلمات عربی در این اثر تحت تأثیر سبک عمومی دوره است. گروهی از این کلمات به دلیل کثرت استفاده در زبان فارسی، پذیرفته شده و کاربرد آن در بافت کلام غریب نمی‌نماید اما برخی دیگر به طور کامل غریب می‌نماید. کاربرد کلمات عربی در اثر بسامد بالایی دارد.

بدانم تا در میانه ما مباحث عنه و ماده نزع چیست (معدانی، ۲۳ پ).

آن چه گفتی کلماتی است مموه به تصحیح عبارت که فی نفس الامر هیچ اصلی ندارد (همان، ۲۴ ر).

مدعایی است بلادلایل و کلامی است غیر مطابق واقع (همان، ۲۴ ر).

**۳-۳-۲-۴- کلمات ترکی و کلمات کهنه:**

کلمات ترکی در مقایسه با کلمات عربی بسیار اندک است. این مسأله برخلاف ویژگی سبکی کلی این دوران است، زیرا کاربرد واژه‌های ترکی در متن‌های این دوره فراوان است (غلامرضایی، ۱۳۹۸: ۲۹۲). در اثر معدانی تنها ۲ بار کلمه ترکی به کار رفته است.

غرول (معدانی، ۹ ر) / سنجق (همان، ۱۷ ر)

کلمات کهنه فارسی نیز در این متن به صورت نادر و معدود به کار رفته است. کاربرد کلمات کهنه در متن‌های این دوران کمتر دیده می‌شود. در اثر معدانی نیز فقط ۱ بار به کار رفته است.

کریاس (همان، ۱۷ پ)

**۳-۳-۲-۵- کاربرد کلمه «خیلی»:**

کلمه «خیلی» در کتاب مکرر به کار رفته است. به نظر می‌رسد کاربرد کلمه «خیلی» به عنوان قید فعل یا صفت از کاربردهای زبانی دوران مولف است. این نوع کاربرد در داراب‌نامه بیغمی نیز مشاهده می‌شود (بیغمی، ۱۳۳۹: ۵۳-۲۵-۱۸ به نقل از غلامرضایی، ۱۳۹۸: ۲۶۷). معدانی ۵ بار این کلمه را به کار گرفته است.

کلمه «خیلی» در این اثر گاهی به صورت قید فعل به کار رفته است: در ندیمی خیلی مهارت داشت (معدانی، ۱۸ ر).

در برخی موارد نیز قید صفت واقع شده است: در سرحد این مملکت عزیزی هست خیلی صاحب فضیلت و



کمال (همان، ۱۳ ر).

خیل شام را که خیلی به جلادت و فرزاندگی نام برآورده اند در پیش آن لشکر بدارند (همان، ۱۱ پ).  
گاهی در ابتدای جمله ذکر شده است: خیلی خونریزی هم واقع شد (همان، ۱۲ ر). / خیلی فصاحت و بلاغت کسب کرده بود (همان، ۲۴ ر).

### ۳-۳-۳- سطح نحوی

کتاب به زبان رسمی و ادبی با نثر مسجع نگارش یافته است. نویسنده به نثر ساده و صوفیانه گرایش دارد. ویژگی‌های کلی نحوی اثر تحت تأثیر ویژگی‌های نحوی زبان زمان مولف است اما برخی ظرافت‌های به کار رفته در اثر و رفتار زبانی مولف، اثر را ممتاز و متمایز کرده است.

### ۱-۳-۳-۳- جابه‌جایی عناصر جمله

جابه‌جایی عناصر جمله با اهداف بلاغی یکی از ویژگی‌هایی است که سبک نحوی نویسنده و رفتار زبانی او را در اثر مشخص می‌سازد. جابه‌جایی عناصر جمله سبب افزایش موسیقی کلام شده، تأثیرگذاری آوایی را بر مخاطب افزایش می‌دهد. همچنین زمینه‌های هنجارگریزی و زیبایی‌آفرینی را فراهم می‌سازد.

در کتاب لیل و نهار جابه‌جایی عناصر جمله به نوعی ویژگی سبکی نویسنده محسوب می‌شود. بیشترین جابه‌جایی در این اثر، تقدیم فعل است که در بیش‌تر موارد فعل بر صفت، قید، متمم یا مسند مقدم شده، در میانه جمله ذکر شده است. این جابه‌جایی‌ها موسیقی کلام را افزایش داده، باعث خوش‌آهنگی و روانی کلام شده است. گاهی با قصد تأکید بر قسمت خاصی از جمله و گاهی به منظور آرایش کلامی برای جذابیت اثر به کار گرفته شده است.

ذاتش برخلاف زمانه آیتی است در شأن هنرپروری و ضمیر منیرش بر قانون استعداد میزانی است در باب معانی گستره (معدانی، ۴ پ).

دریا پیش طبع کریمش شوریده‌ای است بی‌قرار، کان در میزان همتش یک پاره سنگی است کم‌عیار (همان، ۴ پ).

به خاطر چنان می‌آید که در سرحد این مملکت عزیز هست خیلی صاحب فضیلت و کمال (همان، ۱۲ ر).  
آنچه گفتمی کلماتی است مموه به تصحیح عبارت که فی نفس الامر هیچ اصلی ندارد زیرا که مرکب است از مقدماتی چند باطله (همان، ۲۴ ر).



در برخی موارد جابه‌جایی ضمیر هم در متن اثر مشاهده می‌شود که به نظر می‌رسد تحت تأثیر زبان عامیانه باشد اما بسامد کمتری دارد.

از توأم التماس آن است (همان، ۱۵ ر).

### ۲-۳-۳-۳- جملة‌های توصیفی

یکی از بارزترین مشخصه‌های سبکی مناظره «لیل و نهار» در کاربرد افعال است. در این اثر کاربرد فعل‌های وصفی شاخصه سبکی دارد. البته کاربرد فعل‌های وصفی از ویژگی‌های سبکی زمان مولف است. فعل‌های وصفی در این دوره «به تکرار و پی در پی چه به حال وصفی و چه به حال خبری یعنی به صیغه ماضی نقلی یا بعید با حذف فعل معین استعمال می‌شود» (شمیسا، ۱۳۸۷: ۲۰۸). فعل وصفی در مناظره «لیل و نهار» ۱۱ بار به کار رفته است.

در پس زانوی انزوا نشسته لاله‌وار زبان لال کرده، دل سوخته را از خون دیده لباسی درپوشم (معدانی، ۲ پ).

عجب در آن که با وجود اشتغال به چنان امر خطیر فنون فضایل را به جایی رسانیده که الیوم طبع فیاضش در بیان حقایق معانی کشف مشکلات آمده، نظمش در میدان سخن‌وری از ظهیر و انوری قصب السبق فصاحت ربوده (همان، ۴ ر).

خیل شب را شکر خواب صبحی ربوده غفلت کرده بود که ناگاه لشکر صبح صادق در رسیدند و علمها برافراخته سپیدمهره در دمیدند و دشمن را به تمامی در میان گرفته دست به شیبخون بردند (همان، ۱۰ ر).

### ۳-۳-۳-۳- کاربرد فعل تابع به صورت مصدر:

علاوه بر افعال وصفی، کاربرد فعل تابع به صورت مصدر از ویژگی‌های سبکی مولف است و در کتاب‌هایی چون ابومسلم‌نامه به کار گرفته شده است (راوی طرسوسی، ۱۳۸۰: ۵۲۷/۱ به نقل از غلامرضایی، ۱۳۹۸: ۲۷۶). بسامد این نوع کاربرد در اثر معدانی ۱۹ مورد است.

اگر نزاعی هست میانه ما و ایشان واقع است چه لازم حضرت خلافت پناهی آفتاب را درین باب تصدیع دادن (معدانی، ۱۵ ر).

تا چند دعاوی باطله را به مرمت کلمات لباس صحت پوشانیدن و عاشق خود بودن (همان، ۲۸ پ).

گاهی حتی به جای فعل ساده مصدری همراه با همکرد به کار می‌برد.

از جانب ظلمات چنان تاختنی کرد (همان، ۱۰ ر). به جای تاخت.

**۳-۳-۳-۴- کاربرد فعل «گرفتن» در معنی فعل آغازی:**

در این اثر فعل گرفتن در معنی افعال آغازی به کار رفته است. فعل‌های آغازی « بر شروع جریان فعلی دلالت می‌کنند و فعلی که منظور اصلی است غالباً به صیغه مصدر است» (خانلری، ۱۳۸۲، ج ۳، ۴۶۸). بنابراین به نظر می‌رسد کاربرد متداول زمان ماضی است. این افعال در ابومسلم نامه نیز مشاهده می‌شود که از نظر زمانی هم‌عصر مولف است (راوی طرسوسی، ۱۳۸۰: ۵۳۳/۱ - ۵۳۷/۱ به نقل از غلامرضایی، ۱۳۹۸: ۲۷۷). در اثر معدانی تنها ۴ مورد از این نوع کاربرد مشاهده می‌شود.

به تقدیم آن امر قیام نمودن گرفت (معدانی، ۱۰ ر).

سلطان از هر باب ازو استخبار احوال و اوضاع روزگار نمودن گرفت (همان، ۱۸ ر).

**۳-۳-۳-۵- کاربرد مصدر به جای اسم فاعل**

نویسنده در کاربرد کلمات عربی گاهی مصدر را به جای اسم فاعل به کار می‌گیرد. در این کاربردها تحت تأثیر نحو عربی قرار دارد. بسامد این کاربرد ۵ مورد در کل اثر است که بسامد بالایی محسوب نمی‌شود.

مصلحت آن است که من خود بر سبیل عبور بدان جانب بگذرم (معدانی، ۱۳ پ).

مصدر عبور به جای کلمه عابر به کار رفته است.

باید که امشب شبگیری کنی و به صورت رسالت خود را بدان مفسدان رسانی (همان، ۹ پ).

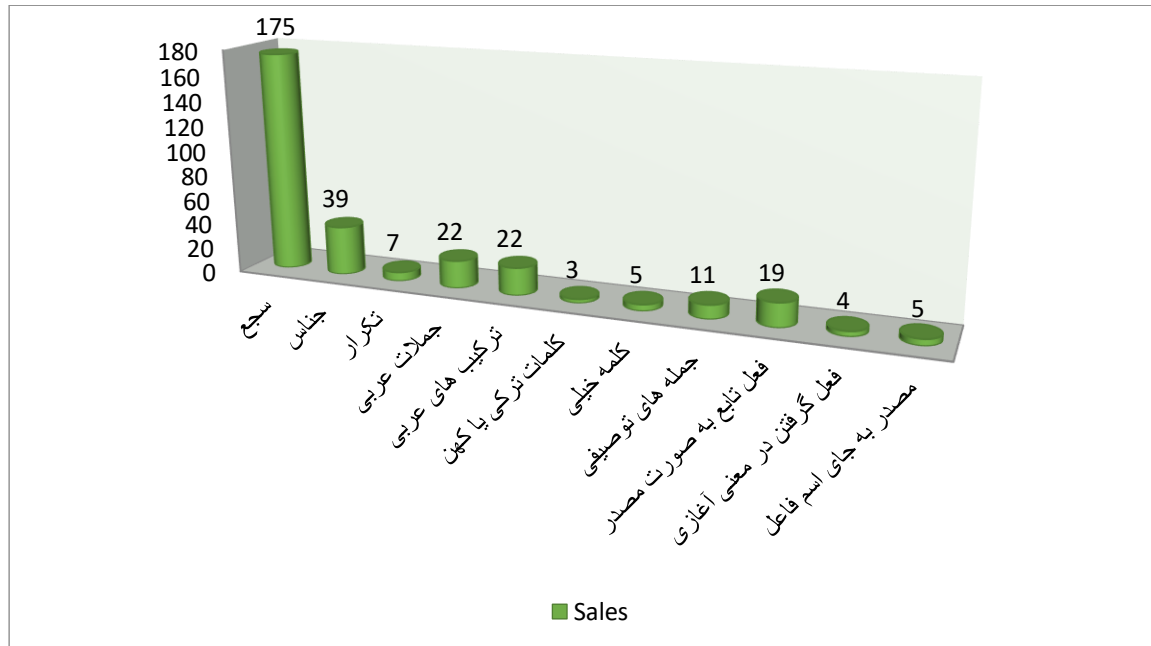
مصدر رسالت به جای کلمه رسول ذکر شده است.

**جدول فراوانی مولفه‌های سطح زبانی**

سطح زبانی	سجع	تکرار	جناس	جملات عربی	ترکیب عربی	کلمات ترکی و کهن	کلمه خیلی	جملات توصیفی	فعل تابع به صورت مصدر	فعل گرفتن در معنی آغازی	مصدر به جای اسم فاعل
تعداد	۱۷۵	۷	۳۹	۲۲	۲۲	۳	۵	۱۱	۱۹	۴	۵
درصد	۵۶%	۲%	۱۲%	۷%	۷%	۱%	۲%	۴%	۶%	۱%	۲%



## نمودار فراوانی مولفه‌های سطح زبانی



## ۴- نتیجه‌گیری

«مناظره لیل و نهار» مناظره‌ای منشور میان شب و روز به شکل داستانی، با ساختار مناظره است که با نتیجه‌گیری عرفانی پایان می‌یابد. این اثر به نوعی ادامه‌ی مناظره‌های عرفانی قرون پنجم و ششم است. از این اثر تنها یک نسخه به شماره ۵۲۴ در موزه کتابخانه دانشگاه استانبول در ترکیه نگهداری می‌شود. مولف کتاب علی بن فتح‌الله معدانی انصاری اصفهانی معروف به «صابری» از کاتبان و خوشنویسان قرن نهم هجری است. از اشاره‌ی مولف در مقدمه کتاب می‌توان حدس زد که او از ایرانیانی است که به ترکیه مهاجرت کرده، سال‌هایی از عمر خود را در آن جا گذرانده است.

استفاده نویسنده از زبان روایی و ساختار مناظره، متن را به یک اثر دلنشین تبدیل کرده است. معدانی از زبان ساده برای نگارش کتاب استفاده کرده، کلیات سبک شناسی کتاب مطابق با نثرنویسی عصر تیموری است. استشهاد به اشعار، کاربرد آیات، احادیث و مأثورات عربی شاخصه سبکی متن اثر است. در سطح ادبی کاربرد آرایه‌های تشبیه، استعاره، کنایه، تمثیل و تلمیح شاخصه سبکی دارد. در سطح آوایی زبان، آرایه‌های سجع و جناس پرتکرار است. در سطح لغوی به کاربرد جملات، ترکیب‌ها و کلمات عربی تمایل دارد. در سطح نحوی مطابق نحو دوره تیموری عمل کرده، لکن جابه‌جایی عناصر جمله، جمله‌های توصیفی، کاربرد فعل تابع به صورت مصدر پرتکرار است. در سبک فکری پس از بیان مناظره روز و شب، معنای نمادین روز و شب را ذکر می‌کند. روز را نماد روحانیت



و شب را نماد نفسانیات می‌داند و مطیع کردن نفس را برای قطع مراحل سلوک از طریق ریاضت دادن به آن ممکن می‌خواند. از این رو این مناظره را می‌توان ادامه مناظرات صوفیانه دانست. استفاده گسترده نویسنده از آثار شاعران و نویسندگان مختلف، تسلط او در کاربرد آیات و احادیث، همچنین معلومات او در زمینه مباحث عرفانی نشان‌دهنده تسلط او به علوم ادبی و عرفانی است. لکن اثر مذکور از حیث نوآوری در موضوع مناظره که مناظره‌ای میان شب و روز است و از حیث مباحث عرفانی به کار رفته در متن، نوآوری قابل توجهی ندارد.

### عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق‌الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

### منابع

- اسکولز، رابرت، درآمدی بر ساختارگرایی در ادبیات، ترجمه طاهری، فرزانه، تهران: مرکز، ۱۳۸۳.
- بیانی، مهدی، احوال و آثار خوشنویسان، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۶.
- پورجوادی، نصرالله، زبان حال در عرفان، تهران: هرمس، ۱۳۸۵.
- پورنامداریان، تقی، در سایه آفتاب (شعر فارسی و ساخت شکنی در شعر مولوی)، تهران: سخن، ۱۳۸۰.
- خانلری، پرویز، تاریخ زبان فارسی، چاپ هفتم، تهران: فرهنگ نشر نو، ۱۳۸۲.
- خطیبی، حسین، فن نثر در ادب فارسی، تهران: زوآر، ۱۳۷۵.
- سعدی شیرازی، مصلح‌الدین، گلستان، تصحیح و توضیح یوسفی، غلامحسین، چاپ ششم، تهران: خوارزمی، ۱۳۸۱.
- شمیسا، سیروس، سبک‌شناسی نثر، چاپ دوازدهم، تهران: میترا، ۱۳۸۷.
- غلامرضایی، محمد، سبک‌شناسی نثر پارسی از قرن چهارم تا قرن سیزدهم، چاپ دوم، تهران: سمت، ۱۳۹۸.
- فتوحی، محمود، سبک‌شناسی؛ نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها، تهران: سخن، ۱۳۹۱.

معدانی اصفهانی، علی بن فتح الله (نسخه خطی)، مناظره لیل و نهار، استانبول: کتابخانه دانشگاه استانبول



در ترکیه، شماره ۵۲۴.

مهدوی، مصلح الدین، اعلام اصفهان، تحقیق و تصحیح نصراللهی، غلامرضا، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، ۱۳۸۶.

هاشم پور سبحانی، توفیق؛ آق سو، حسام الدین، فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه استانبول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۴.

همایی، جلال الدین، تاریخ اصفهان (مجلد هنر و هنرمندان)، به کوشش ماهدخت بانو همایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۵.

### مقالات

اذکایی، پرویز، «منشأ مناظره‌های ادبی (ایران باستان و میانرودان)»، پژوهش‌های ادب عرفانی، سال ۱، شماره ۱، ص ۱۰-۱، اصفهان، ۱۳۸۶.

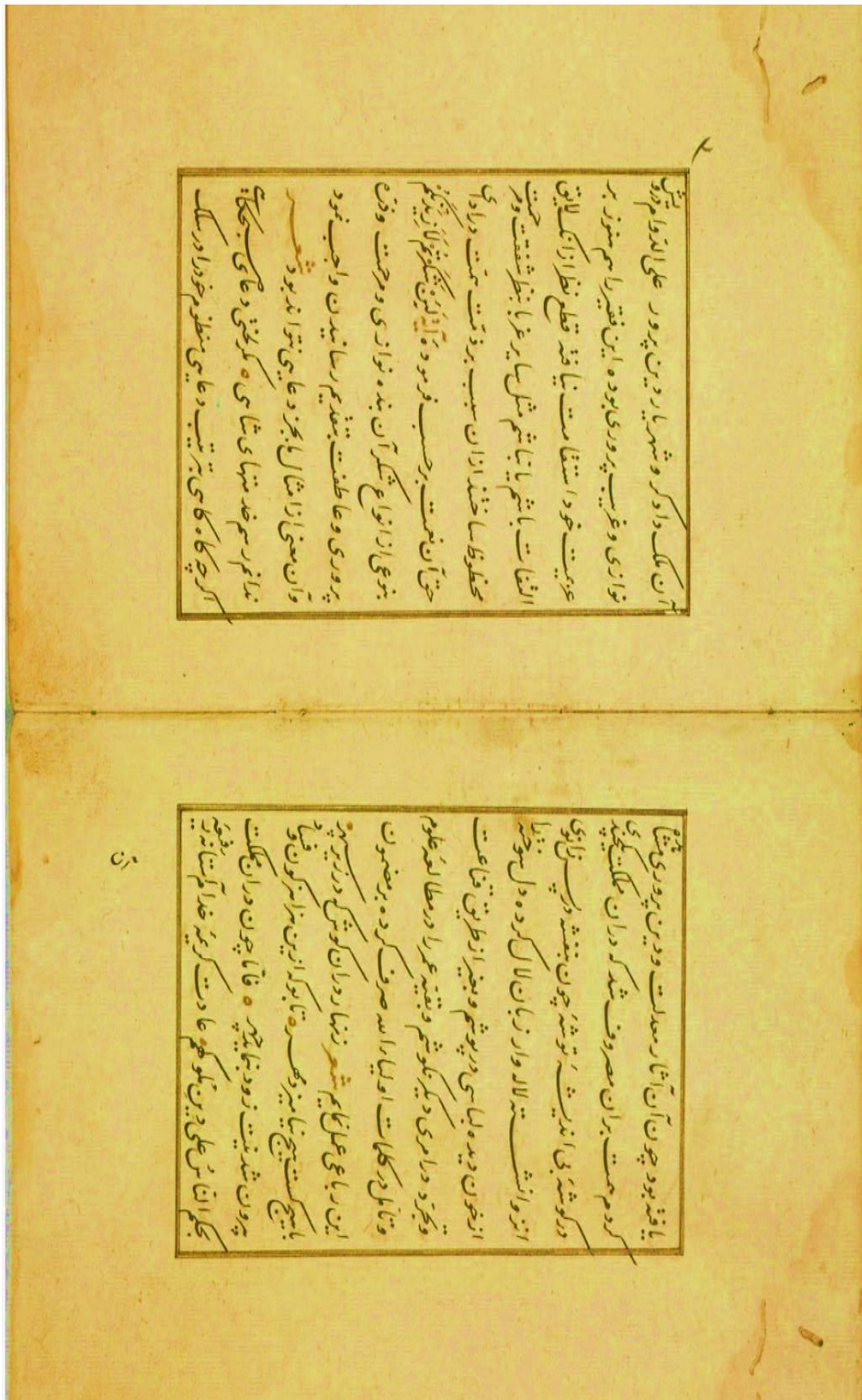
پورجوادی، نصرالله، «مناظره شطرنج و نرد (تصنیف حسام صراف خوارزمی)»، نامه فرهنگستان، دوره ۶، شماره ۴، ص ۲۹-۱۶، تهران، ۱۳۸۳.

شریف نسب، مریم، «ارتباط کلامی در شعر کهن پارسی (سوال و جواب، مکالمه، مناظره و دیالکتیک)»، کهن نامه ادب پارسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۲، شماره ۲، ص ۸۸-۷۱، تهران، ۱۳۹۰.

کیانمهر، سمیه، اسداللهی، خدابخش، نواختی مقدم، امین، «بررسی مولفه‌های عملیات روانی بر اساس نشانه‌شناسی تقابل‌های دوگانه در مناظره جدال سعدی با مدعی»، نشرپژوهی ادب فارسی، سال ۲۳، شماره ۴۷، ص ۱۸۹-۱۷۱، کرمان، ۱۳۹۹.

محمدی بدر، نرگس، مهدی‌زاده، هاشم، «تأملی در تحول مناظره از درخت آسوریک تا اشعار نیمایی»، فنون ادبی، سال ۸، شماره ۲، ص ۱۹۰-۱۷۹، اصفهان، ۱۳۹۵.





آن ملک دادگر و شهسار رو برین پرور علی الدوام در  
 نوازی و غریب پروری بود. این غیب را هم غمز بر  
 عجزت خود استفاست یا فقه قطع نظر از آن لایق  
 الشائت با شتم یا تا شمشیر غزا بنظرفت محبت  
 محفلها خفا از آن سبب بر دست محبت و دادی  
 حق آن نعمت بر حسب فرموده آیه این سخن را می گویم  
 نوعی از انواع شکر آن بنده نوازی و مرحمت و رفت  
 پروری و عاظت بتقدیر رسائیدن واجب نمود  
 و آن معنی را مثال با بجز دعایی نتواند بود  
 ندانم رسم ضد منتهای شاهی که بخشی دعای سبب  
 که چه گاه گاهی ترتیب دعایی نظرم خود را در سبک

یا فقه بود چون آن آثار سعادت و دین پروری شایسته  
 کردم هست بران مصروف شکر در آن ملکیت بجز  
 در کوشش بی اندیشیت توشه چون بنفشه در پستان  
 این و انوشیت لاله وار زبان لاله دل جو  
 از خون دیده باسی در پویشم و بغیر از طریق قناعت  
 و تجرد و داری دیگر نگویشم و بتبیر عورا در سطرالمعظم  
 و تا دل در کلمات اولیا را اند صرف کرده برضمون  
 این رباعی علی علیم شمر ز نما رود آن کوشش در زیر پر  
 با هیچ کس نیست تا نیز زهره تا بوله این منازکون و  
 چه و در شد نیست زود تا بجز ه فاما چون در آن ملک  
 حکم آن اس علی دین گویم عادت کریمه خدا آمد تا شایسته